

Nevenka TROHA

ODNOSI MED SLOVENSKIMI (JUGOSLOVANSKIMI) IN ITALIJANSKIMI KOMUNISTI MED VOJNO (1941-1945) - PREGLED OBJAV IN VPRAŠANJE ARHIVSKIH VIROV

Med prvimi zgodovinarji, ki so obravnavali problematiko odnosov med slovenskimi in italijanskimi komunisti, je bil prav profesor dr. Metod Mikuž, in sicer leta 1959 v Zgodovinskem časopisu.¹ Od takrat so izšla številna dela, največ italijanskih, pa tudi slovenskih in drugih zgodovinarjev. O tej problematiki sem pisala tudi sama,² tu pa podajam pregled objav za čas med leti 1941-1945 s poudarkom na vprašanju arhivskih virov.

Meja med Kraljevino Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, sprejeta novembra 1920 v Rapallu, ki je od matice odrezala več kot četrtno slovenskega naroda (in precejšen del hrvaškega), je bila ena od spornih evropskih mej, ki so bile načrtane po koncu I. svetovne vojne. Sprememba meje je zato postala eden temeljnih ciljev slovenskih političnih strank, sčasoma tudi komunistične. Možnosti za njeno spremembo so se odprle, ko je Italija prekoračila rapalsko mejo, napadla Jugoslavijo in okupirala del njenega ozemlja.

Pod vplivom svojih slovenskih članov je tudi KP Italije odprla to vprašanje. Tako je aprila 1934 skupaj s KP Avstrije in KP Jugoslavije sprejela izjavo o slovenskem narodnem vprašanju.³ Med vojno sta se KPJ (KPS) in KPI načelno sicer strinjali, da se meja spremeni, nista pa dorekli, kje naj bi potekala. Problem nove meje je tako vse do sklepov mirovne konference postal eden temeljnih problemov tudi v odnosih med obema partijama, narodnostno vprašanje se je prepletalo z ideološkim, z odnosom med proletarskim internacionalizmom in patriotizmom.⁴

¹ Metod Mikuž: Boji komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941-1945. Zgodovinski časopis, 1958-1959, št. 1, str. 7-50 (dalje Mikuž, Boji KPJ),

² Nevenka Troha: Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 147-162; ista, Odnosi med jugoslovanskim oziroma slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem v času med napadom na Jugoslavijo in kapitulacijo Italije (4. 1941 - 9. 1943), Borec, št. 526-528, 1994, str. 73-104; ista, Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana 1998, str. 26-39, 119-124. Za vojni čas je večina citiranega gradiva iz Arhiva Republike Slovenije, dislocirane enote I, II, III.

³ Izjava KPJ, KPI in KPA k slovenskemu vprašanju, Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 1, str. 66-68; Dichiarazione comune dei Partiti comunisti della Jugoslavia, dell'Italia e dell'Austria sul problema sloveno, Lo Stato Operaio, a. VIII, n. 4, 4 aprile 1934. Več o delovanju komunistov na Primorskem glej Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925-1935. Koper 1990, str. 403-507.

⁴ Naj poglede vodilnih jugoslovanskih komunistov na odnos med internacionalizmom in patriotizmom ponazorim z besedami Josipa Broza Tita na slavnostni seji Slovenske akademije znanosti in umetnosti 16. novembra 1948: "Nam nenehno očitajo, da smo nacionalisti, ne da bi pri tem le z

V Sloveniji je največ arhivskega gradiva o problematiki odnosov med jugoslovanskimi (slovenskimi) in italijanskimi komunisti in med obema osvobodilnima gibanjema med leti 1941-1945 v dislociranih enotah Arhiva Republike Slovenije (AS). V dislocirani enoti I (bivši Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, v nad. AS, I)⁵ je to gradivo zlasti v fondih: CK KPS, Oblastni komite KPS za Slovensko primorje, Okrožni komiteji KPS na Primorskem in v osebnih zbirkah Edvarda Kardelja ter Borisa Kraigherja. V gradivu CK KPS in Edvarda Kardelja so tudi kopije (prepisi) dokumentov iz Arhiva Jugoslavije, fonda CK SKJ (bivši arhiv CK ZKJ v Beogradu). V dislocirani enoti II (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, v nad. AS, II)⁶ je največ gradiva v partizanskem arhivu (zlasti v fasciklih 534, 535, 541 in gradivu Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS). Nekaj dokumentov je tudi v dislocirani enoti III (bivši arhiv Ministrstva za notranje zadeve, v nad. AS, III)⁷ v fondu Ozne.⁸

Gradiva o tej problematiki hranijo tudi arhivi v Beogradu in sicer Arhiv Jugoslavije v fondih bivšega arhiva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (v nad. AJ, f. CK SKJ) in v osebni zbirki Edvarda Kardelja, ter Arhiv Josipa Broza Tita (v nad. AJBT).

Med italijanskimi arhivi je največ gradiva o vprašanju odnosov med slovensko (jugoslovansko) in italijansko partijo v arhivu Komunistične partije Italije, ki ga hrani Fondacija Inštitut Gramsci (Fondazione Istituto Gramsci, Archivio del partito comunista, v nad. APC) v Rimu, zlasti v fondih: Zapisniki Direkcije KPI (Verbali Direzione PCI); Direkcija KPI za Severno Italijo (Direzione Nord) 1943-1945; Federacije, Furlanija-Juljska krajina, deželni odbor (Federazioni, Friuli-Venezia Giulia, Comitato regionale); Jugoslavija in Furlanija-Juljska krajina (Jugoslavia e Friuli-Venezia Giulia); Veneto 1944-45; Zgodovinski arhiv rezistence, fond garibaldinskih brigad, sekcija Furlanija-Juljska krajina (Archivio storico della resistenza, fondo Brigate garibaldine, sezione Friuli-Venezia Giulia). Zgodovinarji so uporabljali tudi gradivo, ki ga hrani Osrednji državni arhiv (Archivio centrale dello Stato, v nad. ACS), in sicer fonde: Notranje ministrstvo, Glavna direkcija Javne varnosti (Ministero dell'interno, Direzione generale Pubblica sicurezza) 1944-1946; Predsedstvo vlade, posebno tajništvo predsednika De Gasperija (Presidenza del Consiglio dei ministri, Segreteria particolare del Presidente De Gasperi); Zapisniki vlade (Verbali

enim pravi razlogom podprli takšne neodgovorne trditve. Kakšno je bilo naše stališče med vojno? Jasno je, da je bilo internacionalistično, ker smo v tej vojni zavestno izpolnili ne samo svojo nacionalno, marveč tudi internacionalno dolžnost... O tem, ali smo nacionalisti ali ne, lahko rečem tole: mi smo prav toliko nacionalisti, kolikor je potrebno, da razvijemo v naših ljudeh zdrav socialistični patriotizem, socialistični patriotizem pa je v svojem bistvu internacionalizem. Socializem ne terja od nas, da bi se odrekli ljubezni do svoje države, socialistične države, da bi se odrekli ljubezni do svojih narodov", Graditev nove Jugoslavije, III, Ljubljana 1948, str. 388-389. Govor povzema Mikuž, Boji KPJ, str. 12.

⁵ Zgodovinski arhiv CK ZKS je bil predan ARS maja 1990 na osnovi 20. člena Zakona o spremembah določb zakonov, ki določajo pooblastila in naloge družbeno-političnih organizacij, Uradni list RS, št. 8, 16. 3. 1990, str. 508, 509.

⁶ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino je bil predan Arhivu Republike Slovenije leta 1992.

⁷ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije je bil predan Arhivu Republike Slovenije leta 1998.

⁸ Tu je najti prepise in prevode korespondence med člani italijanskega vodstva in njihovim predstavnikom v Sloveniji.

del Consiglio dei ministri). Nekaj gradiva o tej problematiki za medvojni čas, zlasti pa za povojno obdobje, hrani Zgodovinsko-diplomatski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva (Archivio storico diplomatico del Ministero per gli affari esteri, v nad. ASDMAE), zlasti Zaupni arhiv glavnega tajništva (Archivio riservato della segreteria generale) in serija Politične zadeve (Affari politici). Pomembne vire hranijo tudi arhiv Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Juljske krajine (Archivio dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia)⁹ v Trstu, arhiv Furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja (Archivio dell'Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione) v Vidmu in nekateri osebni arhivi (n.pr. arhiv Lino Zocchi).

Pomembni viri so tudi v arhivih v Moskvi in sicer v arhivu Ruskega centra za hrambo in preučevanje dokumentov novejšje zgodovine (Rossiskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšje istorii, v nad. RZHUDNI) in v Zunanjepolitičnem arhivu Ruske federacije (Arhiv vseshnei politiki Rossijskoj Federacii, v nad. AVPRF).

Kar nekaj dokumetov je objavljenih. Največ objavljenih dokumentov o tej problematiki najdemo v zbirki Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji,¹⁰ v publikaciji Jesen 1942¹¹ in v zbornikih jugoslovanskih centralnih organov,¹² v Italiji pa v seriji I documenti diplomatici italiani.¹³

Kot sem že omenila, je bila problematika odnosov med italijanskimi in slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti v vojnem in deloma tudi v povojnem času ena tistih tem, ki so jo zgodovinarji največkrat obravnavali. Medtem ko so (smo) slovenski zgodovinarji obravnavali zlasti odnos slovenske partije do vprašanja meje, so italijanski največ pozornosti namenili vprašanju, kdaj in koliko so italijanski komunisti podpirali slovenske (jugoslovanske) mejne zahteve, ali so dali prednost priključitvi k državi, v kateri se je vzpostavljala (vzpostavila) ljudska oblast, ali matični državi, ki je iz fašizma prehajala v demokracijo zahodnega tipa. Ob tem so (smo) si enotni v oceni, da so lokalne organizacije KPI (od avgusta 1945 KP Julijske krajine) vsaj od jeseni 1944 pa do sprejetja resolucije Informbiroja junija 1948 jugoslovanske zahteve podpirale. Velike razlike pa so v ocenjevanju ravnanja vodstva KPI.

Problematiko o odnosu med obema partijama okvirno obravnavajo skoraj vsa dela, ki se ukvarjajo s ti. tržaškim vprašanjem.¹⁴ Kot že omenjeno se je med

⁹ Prej Archivio della Deputazione regionale per la storia del movimento di liberazione italiano nella Venezia Giulia.

¹⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLR), knj. 1-7, Ljubljana 1962-1989.

¹¹ Jesen 1942: Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963.

¹² Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije 1941-1945, knj. 1-6. Beograd 1985-1988; Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, tom. II in VI. (dalje ZDP NOV)

¹³ I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948.

¹⁴ Naj naštejemo le nekatere: Elio Apih: Dal regime alla resistenza. Udine 1960; isti, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918-1943. Bari 1966; Teodoro Sala, La crisi finale nel Litorale Adriatico 1944-1945. Udine 1962; Jean Baptiste Duroselle: Le conflit de Trieste. Bruxelles 1966; Bogdan Novak: Trieste 1941-1954. Milano 1973; Angelo G. De Robertis: Le grandi potenze e il problema giuliano (1941-1947). Bari 1983; Diego De Castro: La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Trieste 1981; Raoul Pupo: Fra Italia e Jugoslavia. Sag-

slovenskimi zgodovinarji prvi lotil te tematike dr. Metod Mikuž, ki je leta 1959 v Zgodovinskem časopisu objavil razpravo o odnosu Komunistične partije Jugoslavije do jugoslovanskih (slovenskih) zahodnih mej od leta 1941 do srede junija 1945, torej do takrat, ko se je jugoslovanska vojska umaknila vzhodno od t.i. Morganove črte, ki je razdelila Julijsko krajino (Primorsko) med dve vojaški upravi.¹⁵ Profesor Mikuž se je tega vprašanja dotaknil tudi v obširnem delu Pregled zgodovine NOB v Sloveniji.¹⁶ Med slovenskimi zgodovinarji je o problematiki odnosov med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem veliko pisal tudi profesor dr. Tone Ferenc, ki je uporabljal tudi gradivo iz ACS v Rimu, ne pa tudi gradiva iz arhiva Komunistične partije Italije v Inštitutu Gramsci.¹⁷

Naj se povrnem na Mikuževo razpravo v Zgodovinskem časopisu. Avtor jo je razdelil na štiri dele. Prvi del obravnava načelne opredelitve slovenskih komunistov, četrti, zadnji del povojno obdobje in v glavnem temelji na zahodni literaturi in tam objavljenih virih. Za našo temo zanimiva drugi in tretji del, ki obravnavata odnos med italijanskimi in slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti ter med obema osvobodilnima gibanjema, pa temeljita na virih, ki jih hranita dislocirani enoti AS I in II, torej takratni arhiv CK ZKS in arhiv Muzeja narodne osvoboditve (v nad. MNO), kasneje arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (v nad. IZDG) oz. Inštituta za novejšo zgodovino (v nad. INZ). Pri raziskavi je Mikuž uporabljal tudi že izšle dele zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov,¹⁸ dela Maksa Šnuderla, Borisa Kraigherja, Leva Modica, zbornik Pot nove Jugoslavije¹⁹ in italijansko literaturo o vprašanju tamkajšnje rezistence. Ni pa uporabljal gradiva iz tujih arhivov.

Če Mikužev pregled arhivskega gradiva primerjamo z gradivom, ki je o tej problematiki ohranjeno v omenjenih arhivih,²⁰ vidimo, da je imel na voljo vse ključne dokumente. Med pomemnejšimi dokumenti ni videl le pisma Edvarda Kardelja, ki ga je le-ta napisal 9. septembra 1944 direkciji KPI (njenemu delegatu

gi sulla questione di Trieste (1945-1954). Udine 1989; Giampaolo Valdevit: La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale. Milano 1986.

¹⁵ Mikuž, Boji KPJ.

¹⁶ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. I. - V. Ljubljana 1960-1973 (dalje Mikuž, Pregled).

¹⁷ Tone Ferenc: La zona libera del IX corpo d'armata sloveno nella Venezia Giulia, Rassegna di storia contemporanea. Udine, II, 1972, št. 2-3, str. 105-125; isti, Nacionalno vprašanje v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 201-209; isti, Trst 1941-1947: od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Trst, Koper 1988 (dalje Trst 1941-1947), str. 175-182; isti, Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija 1942-1943. Borec, 1986, št. 1, str. 2-32. Razprava je bila objavljena tudi v italijanščini: Il movimento di liberazione sloveno e il Friuli 1942-1943. Resistenza e questione nazionale, Atti del convegno Problemi di storia della Resistenza in Friuli. Udine 1984, str. 123-159.

¹⁸ V citatih so omenjeni ZDP NOVJ, tom II, knj. 2, 5; tom VI, knj. 2, 4, 5.

¹⁹ Makso Šnuderl: Dokumeti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949; Boris Kraigher: O nesoglasjih ob slovenskem narodnem vprašanju. Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 2; Lev Modic: Iz dokumentov o odnosu KP Italije do vprašanja Trsta, Slovenskega primorja in Istre. Delo, glasilo CK KPS, 1949, št. 6-7; Edvard Kardelj: Pot nove Jugoslavije. Ljubljana 1946.

²⁰ Iz evidence obiskov je razvidno, da je Mikuž pregledoval gradivo v Zgodovinskem arhivu CK ZKS junija 1959.

pri CK KPS Vincenzu Biancu Vittoriju).²¹ Mikuž navaja, da pismo zaenkrat še ni znano, da pa se lahko njegova vsebina zelo dobro rekonstruira "s pomočjo izredno ostrega odgovora, ki ga je poslalo Vittoriju vodstvo KPI za Severno Italijo".²² Je pa omenjeno pismo citiral v svojem Pregledu zgodovine NOB v Sloveniji.²³

Poleg ostalih dokumenov Mikuž navaja tudi t.i. riservatissimo, strogo tajno pismo Vincenza Bianca Vittoria, ki ga je le-ta v imenu CK KPI 24. septembra 1944 pisal tržaški, goriški in videmski federaciji KPI. Ta dokument povzema tudi v četrti knjigi Pregleda zgodovine NOB, objavljeni leta 1973.²⁴ To direktivno pismo je v Italiji sprožalo številne polemike, saj je Bianco v njem šel še dlje, kot je slovenska stran pričakovala. V bistvu je ponovil Kardeljeve zahteve iz pisma 9. septembra 1944 in s tem dejansko pristal na priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji. Italijanski zgodovinar Marco Galeazzi ocenjuje, da je na podlagi teh direktiv Bianco podpisal nalog za aneksijo jadranske obale in Trsta k rojevajoči se federativni republiki Jugoslaviji in za prehod italijanskih partizanskih enot, ki so delovale v pokrajini, pod vodstvo slovenskega IX. korpusa.²⁵ Dele "riservatissime" citira Paolo Spriano leta 1975 v svoji obsežni zgodovini KPI.²⁶

Kot je razvidno iz nedatiranega zapisa v AS, I, je vodstvo KPI v začetku leta 1977 posredovalo pri Edvardu Kardelju, nakar so bili vsi izvodi "riservatissime", ki so se hranili v Sloveniji, zbrani v takratnem Zgodovinskem arhivu CK ZKS.²⁷

²¹ Pismo je bilo napisano na osnovi sklepov razprave ne seji CK KPS 28. 8. 1944 in seji predsedstva SNOS 27. in 29. 8. 1944 ter po sestanku, na katerem so predstavniki CK KPS, SNOS in Znanstvenega inštituta razpravljali o bodočih slovenskih mejah. Kardelj med drugim piše: "Italijani, ki bodo živeli v okviru narodov Jugoslavije, bodo imeli neprimerno več pravic in progresivnih predlogov, kakor pa v taki Italiji, ki bi jo predstavljali Sforza in podobni italijanski imperialistični elementi... Prav tako ne morem razumeti italijanske komuniste glede njihovih stališč do Trsta, kajti oni dobro vedo, kaj bi Trst pomenil v taki Jugoslaviji, ki bo močno naslonjena na Sovjetsko zvezo. In končno še težje razumem te komuniste takrat, ko ne vidijo vloge sedanje Jugoslavije za sam italijanski narod in vloge, ki bi jo v taki Jugoslaviji imela italijanska manjšina... Če pa bo KPI uspelo ustvariti drugačno Italijo, potem bodo tudi ta vprašanja dobila popolnoma drugačno obliko." ARS I, f. CK KPS, ae 630. Pismo je ohranjeno tudi v APC, f. Jugoslavija, Friuli-Venezia Giulia, bob. 1, mf 093.

²² Mikuž, Boji KPJ, str. 21.

²³ Mikuž, Pregled, knj. 4, str. 417-421.

²⁴ Mikuž, Boji KPJ, str. 22; Mikuž, Pregled, knj. 4, str. 430, 431; ARS II, part. fasc. 534. Sedaj je pismo v ARS I, f. CK KPS, ae 779.

²⁵ Marco Galeazzi: Togliatti in vprašanje Julijske krajine (1941-1947), v: Trst 1941-1947, str. 235.

²⁶ Paolo Spriano: Storia del Partito comunista italiano, vol. V, La Resistenza, Togliatti e il partito nuovo, Torino 1975, (dalje Spriano, PCI) str. 434, 435. Spriano citira kopijo v APC, Direzione, scatola rossa.

²⁷ V ZA CK ZKS je bilo 12 izvodov dokumenta v slovenščini in 5 v italijanščini, v AIZDG je bil en italijanski izvod (ki ga citira Mikuž). Vsi izvodi so bili nepodpisani in pisani s pisalnim strojem. Vsi izvodi so bili nato deponirani v ZA CK ZKS (v AIZDG je ostal mikrofilm). Deponirali so tudi izvod, ki ga je hranil Branko Babič. Imeli so tudi informacije, da izvode dokumenta hranijo Giorgio Iaksetich, Mario Lizzero in Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja. Dokument je bil dotlej dostopen vsem uporabnikom arhiva IZDG, zato ni bilo mogoče ugotoviti, kdo ga je koristil in kdaj, ARS I, f. CK ZKS, predsednikova dejavnost, fasc. 25, šk. 15, pismo predsednika CK ZKS Franceta Popita Izvršnemu komiteju Predsedstva CK ZKJ (Stanetu Dolancu), 21. 3. 1977; arhiv ZA CK ZKS, pismo Komisije P CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS Izvršnemu komiteju P CK ZKJ (Stanetu Dolancu), 3. 3. 1977.

Zapora za pregled dokumenta je obveljala tudi potem, ko je italijanski zgodovinar Pierluigi Pallante že leta 1980 objavil celoten tekst.²⁸

Na osnovi navedb v Mikuževi razpravi je Deželno predstavništvo za zgodovino italijanskega osvobodilnega gibanja Julijske krajine iz Trsta zaprosilo oba arhiva za kopije citiranih dokumentov. Zgodovinski arhiv CK ZKS je po naročilu takratnega ravnatelja IZDG Franca Kimovca decembra 1963 dokumente že odbral in fotokopiral. Kot je razvidno iz pripisov, so imeli pomisleke glede korespondence med Vincenzom Biancom in vodstvom KPI, saj so bila ta pisma le poslana preko slovenske partije, ki pa jih je prepisala in prevedla. Menili so, da bi težko opravičili dejstvo, da imajo prevod. Zaradi naročila Edvarda Kardelja pa fotokopij nato niso poslali.²⁹

Medtem ko je bil za italijanske raziskovalce (z nekaterimi omejitvami) dostopen arhiv IZDG, pa je v začetku sedemdesetih let Zgodovinski arhiv CK ZKS zanje ostajal zaprt. Sodelavci Furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja so vprašanje dostopnosti tega gradiva ponovno odprli leta 1974 z argumentom, da je arhiv vodstva KPI v Rimu odprt.³⁰ Komisija predsedstva CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS je o tem razpravljala 17. oktobra 1974. Na njeno pobudo je predsedstvo CK ZKS 21. novembra 1974 sprejelo pravila glede možnosti uporabe arhivskih dokumentov o odnosih med KPJ in KPI, ki so določala, da lahko ZA CK ZKS da na uporabo "italijanskim znanstvenim inštitucijam, raziskovalcem in takratnim voditeljem italijanskega odporniškega gibanja, ki so bili neposredno povezani z organi KPS, OF in NOV in POS" naslednje gradivo: 1. gradivo, ki je bilo ob objavi namenjeno javnosti (letaki ipd.); 2. dokumente, ki so bili v celoti objavljeni ali jih bo mogoče objaviti v zbirkah virov (direktivna pisma "naših političnih in oblastnih organov in poročila naših predstavnikov tem organom, razen tistih dokumentov, katerih objava bi škodovala ugledu ljudi, ki so urejali takratne jugoslovansko-italijanske odnose"), 3. gradivo organov italijanskih fašističnih oblasti; 4. gradivo italijanskih odporniških organizacij, "razen tistih dokumentov, ki bi mogli škodovati ugledu KP Italije." Arhiv IZDG pa je smel dati na uporabo gradivo italijanskih vojaških enot (Garibaldi, Osoppo) in gradivo italijanske ter nemške provenience. Obenem naj bi na osnovi njihove prošnje omogočil italijanskim inštitutom in raziskovalcem uporabo dokumentov, ki so v celoti objavljeni, tistih, ki

²⁸ Peirluigi Pallante: *Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia 1941-45*. Udine 1980, (daje Pallante, *Il PCI*) str. 192-201. Pallante je objavil kopijo, ki jo hrani Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v fondu Iaksetich. Giorgio Iaksetich izjavlja, da je kopijo pismo dobil od nekega slovenskega tovariša, prav tam. Kopija pisma je tudi v ACP v Inštitutu Gramsci, fond Jugoslavia, Friuli-Venezia Giulia, bob. 1, mf 093.

²⁹ ARS I, f. CK ZKS, III, šk. 35, Trst.

³⁰ ARS I, f. CK ZKS, Komisija P. CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS, ae 3420, pismo Jože Vilfana predsednici komisije Lidiji Šentjunc, 18. 9. 1974, v katerem jo obvešča o obisku Maria Lizzera in Alberta Buvolija; pismi Maria Lizzera in Alberta Buvolija Antonu Vratušu, 19. in 23. 9. 1974; pismo Antona Vratuše predsednici komisije Lidiji Šentjunc, 30. 9. 1974. V arhivu KPI v Inštitutu Gramsci je bilo (z nekaterimi omejitvami) za raziskovalce dostopno gradivo, starejše od trideset let, leta 1974 torej gradivo, nastalo do leta 1944. To odprtje je bilo v skladu z novimi pogledi vodstva KPI v začetku sedemdesetih let, da je za objektivno zgodovinsko obravnavo bistvenega pomena dostop do virov. Ali kot je dejal Giancarlo Pajetta leta 1970 na okrogli mizi o problemih zgodovine KPI: "Odpiram torej okna in ne samo določeno okno." Prav tam, ae 446.

jih "bo mogoče objaviti v bližnji prihodnosti" ter dokumente slovenskih vojaških organov, naslovljenih na enote odporiškega gibanja.³¹

Iste usmeritve je sprejel tudi Izvršni komite predsedstva CK ZKS na seji 22. marca 1977, na kateri so obravnavali problematiko zaupnega gradiva organov KPS iz časa vojne. Obravnava tega vprašanja na seji IK je bila neposredna posledica že omenjenega posredovanje vodstva italijanske partije glede t.i. riservatissime. Na isti seji je IK sprejel tudi več drugih omejitev glede dostopnosti arhivskega gradiva, ki ga je za vojni čas hranil Zgodovinski arhiv CK ZKS.³² Te omejitve so sprva dosledno upoštevali. Od začetka osemdesetih let so se omejitve postopoma zmanjševale, tako da so že pred letom 1990 raziskovalci lahko uporabljali skoraj vse gradivo.³³ Po spremembi sistema v Sloveniji omejitev za uporabo tega gradiva ni, razen tistih, ki jih določa zakon o varstvu osebnih podatkov.³⁴

Doslej izšle raziskave italijanskih zgodovinarjev o vprašanju odnosov med slovensko (jugoslovansko) in italijansko partijo temeljijo na virih iz italijanskih arhivov. Ti pa so večkrat identični z jugoslovanskimi, saj je večina korespondence med vodstvoma obeh partij, pa tudi korespondence med predstavniki italijanske partije v Sloveniji in vodstvom KPI, ohranjena v slovenskih in tudi italijanskih arhivih. Italijanski zgodovinarji pa so, kot smo videli, imeli dostop tudi do nekaterih virov v slovenskih arhivih, od leta 1990 pa so jim le-ti dostopni brez omejitev. Sodelavci tržaškega in videmskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja so že leta 1992 pregledali in kopirali gradivo Zgodovinskega arhiva CK ZKS, ki obravnava to problematiko. Kljub temu pa gradivo iz slovenskih arhivov malo uporabljajo, saj ovira za preučevanje slovenskih virov ni le njihova dostopnost, ampak tudi nerazumevanje slovenščine, ki je velika večina italijanskih zgodovinarjev ne razume.

Tržaški zgodovinar Ennio Maserati v svoji leta 1963 izšli knjigi o dogajanju med jugoslovansko zasedbo Julijske krajine maja 1945³⁵ omenja članek Metoda Mikuža. Ker pa ni poznal integralnih tekstov dokumentov, ki jih je citiral Mikuž, obenem pa je zaradi nepoznavanja slovenščine uporabljal prevod, poudarja, da lahko Mikuževo delo uporablja le z rezervo.³⁶ Galliano Fogar v knjigi o dogajanju med nacistično okupacijo v vzhodnih italijanskih pokrajinah³⁷ obravnava zlasti italijansko rezistenco v okviru Odbora za narodno osvoboditev Julijske krajine (Comitato di liberazione nazionale Giuliano) in njegove odnose s slovenskim osvobodilnim gibanjem ter v tem okviru tudi obe komunistični stranki. Tudi

³¹ ARS I, f. CK ZKS, IV, Komisija P. CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS, ae 3420, Predlog osnovnih načel; IV, ae 870, pismo komisije Izvršnemu komiteju P CK ZKJ (Stanetu Dolancu), 3. 3. 1977.

³² Glej op. 27. ARS I, f. CK ZKS, IV, ae 870, zapisnik 86. seje P CK ZKS, 22. 3. 1977.

³³ ARS I, evidence obiskovalcev in pregledanega gradiva.

³⁴ Od leta 1997 ureja to področje Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Uradni list RS, št. 20, 10. 4. 1997. Dotlej je veljal Zakon o naravni in kulturni dediščini, UL SRS, 1981, št. 1; dopolnitve UL SRS, 1986, št. 42.

³⁵ Ennio Maserati: *L'occupazione jugoslava di Trieste, maggio - giugno 1945*. Udine 1963, 2. izdaja 1966 (dalje Maserati, *L'occupazione*).

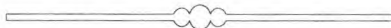
³⁶ Maserati, *L'occupazione*, cit. d., str. 23, 24. Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Trstu je Mikužev članek prevedel.

³⁷ Galliano Fogar: *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali*, Udine 1968. Fogar je tudi aktivni udeleženec rezistence, saj je deloval v mladinski veji Stranke akcije (Partito d'Azione) v Trstu.

njegovo delo, podobno kot deli Ennia Maseratija in Teodora Sale,³⁸ temelji zlasti na gradivu, zbranim v zgodovinskem arhivu Deželnega predstavništva za zgodovino italijanskega osvobodilnega gibanja Julijske krajine v Trstu, današnjega Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Julijske krajine. Pomemben vir pa so mu tudi osebna pričevanja in spomini akterjev. O vprašanju italijanske vzhodne meje med vojno je objavil knjigo tudi eden od akterjev dogajanja Mario Pacor.³⁹ Te problematike se dotika tudi Raoul Pupo v svojem prvem obširnem delu o preoblikovanju italijanske zunanje politike glede vprašanja Julijske krajine.⁴⁰ Pupo obširno obravnava jugoslovanske mejne zahteve, pri obravnavanju italijanskih stališč pa se dotakne tudi stališč KPI.⁴¹ Ob tem je kritičen do ugotovitev zgodovinarja Pierluigija Pallanteja, ki naj bi bil preveč zavzet za to, da bi dokazal "pravilno linijo kontinuitete" KPI glede vprašanja Julijske krajine.⁴² Pupo obsežno citira tudi dokument iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS.⁴³

Pisec izčrpnega pregleda zgodovine KPI Paolo Spriano v svoji peti knjigi, ki je izšla leta 1975, obravnava tudi problematiko odnosov s slovensko (jugoslovansko) partijo.⁴⁴ Sprianove ugotovitve uporablja tudi Pierluigi Pallante, pisec doslej najbolj obširnega dela o tem vprašanju.⁴⁵ Pallante je poleg gradiva v arhivih videmskega in tržaškega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja pregledal tudi gradivo v arhivu Inštituta Gramsci.⁴⁶ Med opombami navaja tudi arhiv IZDG, iz katerega pa citira le tri dokumente, ki obravnavajo odnose med Briško-beneškim odredom in divizijo Garibaldi Osoppo.⁴⁷ Pallante tudi uporablja in komentira tako Mikužev članek v Zgodovinskem časopisu, kot njegov Pregled zgodovine NOB v Sloveniji. Naj ob tem dodam, da sta Pallante in Mikuž sicer pregledovala različne arhive, a ob tem naletela na več enakih (istih) dokumentov.

Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu je novembra 1981 pripravil posvet Problemi zgodovine odpornišтва v Furlaniji (Problemi di storia della resistenza in Friuli), na katerem so o obravnavani problematiki govorili

³⁸ Teodoro Sala: *La crisi finale nel Litorale adriatico 1944-1945*. Udine 1962.

³⁹ Mario Pacor: *Confine orientale. Questione nazionale e resistenza nel Friuli - Venezia Giulia*. Milano 1964.

⁴⁰ Raoul Pupo: *La rifondazione della politica estera italiana. La questione giuliana 1944-1946*. Udine 1979 (dalje Pupo, *La rifondazione*).

⁴¹ Pupo, *La rifondazione*, str. 35-41, 61-69.

⁴² Pupo, *La rifondazione*, str. 61. Pripomba se nanaša na delo Pierluigija Pallanteja: *Il Partito comunista italiano e la questione di Trieste nella resistenza*, *Storia contemporanea*, VII, 1976, št. 3, str. 481-504.

⁴³ Pismo Edvarda Kardelja Josipu Brozu, 14. 12. 1942, Pupo, *La rifondazione*, str. 41, 42.

⁴⁴ Spriano, PCI; Sprianovo delo temelji zlasti na gradivu, ki ga hrani Fondacija Inštitut Gramsci.

⁴⁵ Pallante, *Il PCI*.

⁴⁶ Archivio dell'Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Archivio dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Archivio di Lino Zocchi, APC (Archivio brigate garibaldine, sezione Friuli-Venezia Giulia, Archivio Partito comunista italiano 1943-1945, cartella Veneto 1944-45).

⁴⁷ ARS II, part., fasc. 272/I/A, pismi Giovannija Padoana Vannija v imenu komande divizije Garibaldi Osoppo komandi 2. bataljona Briško-beneškega odreda, 29. 8. 1944 in 7. 9. 1944; fasc. 291/II/14, pismo komisarja Briško-beneškega odreda Franca Črnuglja Zorka komandi divizije Garibaldi Osoppo, 27. 8. 1944.

Pierluigi Pallante, Elena Aga-Rossi, Paolo Spriano, G. Gallo in tudi Tone Ferenc. Referati so bili objavljeni leta 1984.⁴⁸

Novembra 1986 je Inštitut Gramsci v Furlaniji-Juljski krajini s sodelovanjem Inštituta za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane, Centra za idejno in teoretično delo Vladimir Bakarić iz Zagreba, Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije - Julijske krajine v Trstu, Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu in Centra za zgodovinske raziskave Unije Italijanov Istre in Reke v Rovinju organiziral mednarodni posvet z naslovom Trst 1941-1947; od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Referati so v slovenščini izšli leta 1988, v italijanščini pa leta 1991. O problematiki odnosov med slovenskimi (jugoslovanskimi) in italijanskimi komunisti so na posvetu govorili Tone Ferenc,⁴⁹ Pierluigi Pallante in Marco Galeazzi.⁵⁰

Leta 1995 je izšla knjiga Roberta Gualtierija, ki obravnava Togliattija in italijansko zunanjo politiko med leti 1943-1947 in v tem sklopu obširno tudi t.i. tržaško vprašanje in odnose med obema komunističnima partijama.⁵¹ Njegova raziskava temelji zlasti na arhivskem gradivu v italijanskih osrednjih arhivih⁵² in na objavljenih dokumentih, a le na objavah v Italiji, ZDA in Veliki Britaniji, medtem ko jugoslovanskih in slovenskih objav virov ne uporablja. Priložen je tudi obširen pregled literature, med katerimi so tudi Kardeljevi spomini, ki so v italijanščini izšli leta 1980.⁵³

Gualtieri komentira tudi korepondenco med vodilnimi slovenskimi komunisti, ki je v Inštitutu Gramsci ohranjena v prepisu ali pa interpretirana v pismih italijanskih komunistov, zlasti Vincenza Bianca. Ker ne pozna originala, tako povsem napačno interpretira Kardeljevo direktivno pismo CK KPS 1. oktobra 1944.⁵⁴ Naj

⁴⁸ Resistenza e questione nazionale (Atti del convegno: Problemi di storia della Resistenza in Friuli 5-7 novembre 1981), Udine 1984. G. Gallo je pred tem leta 1979 objavil razpravo: Considerazioni sulla politica del PCI nella zona del confine orientale durante la Resistenza, Storia contemporanea in Friuli, IX, 1979, št. 10, str. 99-130.

⁴⁹ Glej op. 17.

⁵⁰ Trst 1941-1947: Pierluigi Pallante: Konceptcije in stališča KPI o narodnem vprašanju med osvobodilno vojno, str. 161-173; Marco Galeazzi: Togliatti in vprašanje Julijske krajine (1941-1947), str. 231-250. Italijanska izdaja z naslovom Trieste 1941-1947 je izšla v Trstu leta 1991. Pallante je objavil tudi: Trieste 1944-45: La politica dei comunisti italiani dopo la "svolta jugoslava", Storia contemporanea, XVIII, 1987, 6, str. 1498-1503.

⁵¹ Roberto Gualtieri: Togliatti e la politica estera italiana. Dalla Resistenza al Trattato di pace 1943-1947. Roma 1995 (dalje Gualtieri, Togliatti).

⁵² Za problematiko, ki jo obravnavam, zlasti APC, fondi: Verballi Direzione PCI; Direzione Nord 1943-1945; Federazioni, Friuli-Venezia Giulia, Comitato regionale; Fondo Jugoslavia e Friuli-Venezia Giulia; ASDMAE, fondi: Archivio riservato della Segreteria generale; Serie Affari politici, Italia, 1946-1950; ACS, fondi: Ministero dell'Interno, Direzione generale P.S., 1944-1946; Presidenza del Consiglio dei ministri, Segreteria particolare del Presidente De Gasperi; Verballi del Consiglio dei ministri.

⁵³ Edvard Kardelj: Memorie degli anni di ferro. Roma 1980.

⁵⁴ ARS I, f. CK KPS, ae 453, pismo CK KPJ (Edvard Kardelj) CK KPS, 1. 10. 1944. Kardelj v pismu med drugim obravnava položaj v Italiji in zapiše: "V Italiji gredo stvari naprej v oni smeri, kakršno smo ugotovili že tedaj, ko sem bil jaz pri vas. Reakcija se je konsolidirala in okrepila in prehaja v zelo ostro ofenzivo proti komunistom in onim strankam, ki so s komunisti v zvezi. V vseh vprašanjih ima ta reakcija podporo nekaterih reakcionarnih grup v zavezniških deželah. Posebno je v zadnji dneh postala močna kampanja za Trst in Primorje ter Istro. Medtem ko so nekaj časa omahovali,

spomnim, da je knjiga izšla leta 1995, ko so bili slovenski arhivi o tej problematiki že pet let dostopni brez omejitev.

Poleg Gualtierija je o problematiki odnosov med obema partijama v devetdesetih letih pisal Marco Galeazzi, ki je nadaljeval svoje raziskave iz osemdesetih let.⁵⁵ Leta 1994 in 1995 so izšle tri njegove razprave o tej problematiki,⁵⁶ z referatom pa je nastopil tudi na mednarodnem simpoziju v Kopru leta 1997.⁵⁷ Tudi on ostaja na gradivu iz italijanskih arhivov, se pa njegovi zaključki v marsikateri oceni razlikujejo od Gualtierijevih.

Za razliko od svojih kolegov pa gradivo iz slovenskih arhivov obširno uporablja sodelavec Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Galliano Fogar v svoji leta 1999 izšli knjigi, v kateri obravnava zlasti italijansko rezistenco v Trstu.⁵⁸

Dela italijanskih zgodovinarjev o vprašanju odnosov med obema partijama

so zdaj italijanski imperialisti prišli na enotno linijo: zahtevajo kratko malo, da ostanejo stare italijanske meje nedotaknjene. *Pri tem so se postavili na zanimivo stališče. Oni pravijo, da te meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da oni branijo na teh mejah zapadno kulturo.* (podčrtala N. T.) Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za anti-sovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših mejah. Problem teh meja torej vse bolj postaja splošnoevropsko politično vprašanje in ga bo treba reševati tako, da ne bo mogoča večja diskusija okrog tega vprašanja. Skratka, treba je Italijane postaviti pred gotovo dejstvo." Kardelj nato daje navodila za dogovore s tamkajšnjimi italijanskimi komunisti in med drugim narača: "Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske. Stremite torej za tem, da bo osvobojen čim večji teritorij, da bo na tem teritoriju vzpostavljena krepka vojaška oblast poleg civilne oblasti s svojimi komandami korpusa itd., z vojaškimi sodišči, komandami mest itd. Na vsak način je treba stremeti za tem, da boste osvojili Trst in Gorico pred zavezniki... Zelo odločno vztrajajte pri tem, da na teritoriju IX. korpusa ne sme biti nobenih vojaških formacij razen tistih, ki so pod komando IX. korpusa. Skratka, delajte z vsemi silami, da boste Primorje s Trstom in Gorico dobili krepko v svoje roke. *Kolikor bo situacija ugodna, stremite tudi za tem, da začasno okupirate čim večji del Furlanije. Ta okupacija nam bo deloma ekonomsko koristila, deloma pa bo služila kot političen pritisk na italijansko reakcijo in njene zaveznike.* (podčrtala N. T.)" Gualtieri, ki je Kardeljevo pismo interpretiral po pismu Vincenza Bianca Luigiju Longu in Pietru Secchii 2. decembra 1944, ki je v arhivu Inštituta Gramsci, pa zapiše: "V njem (Kardeljevem pismu, op. N. T.) je zahteva, da jugoslovanske enote *zasedejo "čim večji del Furlanije" in se tako postavi Italijane "pred izvršeno dejstvo"* motivirana z jedrnatno trditvijo (Kardelja, op. N. T.): "problem meje med nami in Italijo je postal problem med dvema svetovoma", Gualtieri, Togliatti, cit. d., str. 71. Mnenje "italijanskih imperialistov" je tako Gualtieri pripisal Kardelu, navodilo o začasni zasedbi čim večjega dela Furlanije, pa je postalo dokaz za jugoslovanske ozemelske pretenzije po njej. Gualtieri pismo tudi napačno datira, po Kardeljevem srečanju s Togliattijem, ki je bilo sredi oktobra 1944.

⁵⁵ Glej op. 25.

⁵⁶ Marco Galeazzi: Togliatti e la questione jugoslava, Critica marxista, n. 6, novembre-dicembre 1994; Togliatti fra Tito e Stalin. Roma-Belgrado. Gli anni della guerra fredda, a cura di Marco Galeazzi. Ravenna 1995, str. 98-126; Togliatti fra Roma e Mosca. Il PCI e la questione di Trieste (settembre 1944 - maggio 1945). La crisi di Trieste, maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica, a cura di Giampaolo Valdevit. Trieste 1995, str. 143-165 (dalje La Crisi di Trieste).

⁵⁷ Marco Galeazzi: Il partito comunista italiano e la questione di Trieste (1944-1947), Acta Histriae VI, Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, Koper, Nova Gorica, 25. - 27. 9. 1997. Koper 1999, str. 157-172.

⁵⁸ Galliano Fogar: Trieste in guerra 1940-1945. Società e resistenza. Udine 1999.

ocenjuje tržaški zgodovinar Giampaolo Valdevit v knjigi *Il dilemma Trieste*, izšli leta 1999.⁵⁹ Ob tem ugotavlja, da so prišli do različnih zaključkov, ker so merili Togliattijevo politiko z različnim metrom. Prvi (Pallante) so ga ocenjevali iz ideološkega vidika (komunistični internacionalizem) in nasprotja med nacionalizmom in internacionalizmom. Ocenjevali so, da so bili italijanski komunisti internacionalisti, ki jim je uspelo ubraniti partijo pred nacionalističnimi tendencami, medtem ko to naj ne bi uspelo Jugoslovanom. Nadaljne študije (Galeazzi) so pozornost prenesle na vprašanje dvojne lojalnosti, do komunističnega gibanja in do naroda, na vprašanje sinteze med železnim objemom Sovjetske zveze in narodnim značajem KPI. Togliattijeva politika naj bi bila iskanje ravnovesja med obema. Tretja skupina raziskovalcev, ki so to tematiko preučevali v zadnjih letih (Gualtieri, Aga Rossi) pa je v ospredje postavila nacionalni interes in Togliattija doživlja dvojno. Ne eni strani naj bi skušal ohraniti veliko zavezništvo italijanskih strank v okviru CLN, obenem pa naj bi plul med Scilo in Karibdo, med nacionalnim interesom in nadnacionalnim, sovjetskim interesom. Temu zadnjemu naj bi često dajal prednost.⁶⁰

Valdevitova razprava, pisana na osnovi literature, je eno zadnjih del, ki so na to temo izšla v Italiji. V njem opozarja tudi na dela, izšla v devetdesetih letih, ki temeljijo na tretjem pomembnem sklopu arhivskega gradiva o problematiki odnosov med slovenskimi (jugoslovanskimi) in italijanskimi komunisti, na virih v konec osemdesetih let odprtih sovjetskih arhivih. Ob tem ugotavlja, in njegovi oceni se pridružujem, da so ta dela še vedno pogojena skoraj izključno s sovjetskimi pogledi in da vidijo ostale akterje dokaj "megleno". Kljub temu meni, da je odprtje sovjetskih arhivov izredno pomembno.⁶¹

Sovjetske (ruske) vire je največ uporabljal ruski zgodovinar Leonid Gibjanskij, ki je sodeloval tudi na posvetu Slovenija v letu 1945 v Ljubljani septembra 1995 in na posvetu z naslovom Trst, maj-junij 1945. Zora hladne vojne, maja 1995 na tržaški univerzi.⁶² Za razliko od del italijanskih zgodovinarjev Gibjanskij uporablja

⁵⁹ Giampaolo Valdevit: *Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo*, Trieste 1999, cap. VI, *I comunisti italiani e Trieste fra guerra e dopoguerra. Un rapporto disturbato*, str. 95, 96 (dalje Valdevit, *Il dilemma*). To poglavje je dopolnjena razprava, ki jo je z naslovom *Comunisti italiani e comunisti sloveni fra antifascismo e rivoluzione* predstavil na, kot zapiše Valdevit, italijansko-nemškem posvetu v Villa Vigoni, Lovenjo di Menaggio, junij 1996. Naj dodam, da je bil ta posvet italijansko-nemško-avstrijsko-slovenski, saj smo na njem sodelovali tudi slovenski in avstrijski zgodovinarji (Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjavec, Dušan Nečak, Boris Gombač, Nevenka Troha, Karl Stuhlpfarrer).

⁶⁰ Valdevit, *Il dilemma*, str. 95, 96.

⁶¹ Valdevit, *Il dilemma*, str. 96.

⁶² Posvet v Trstu sta organizirala Univerza Trst in Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja. Referati so izšli v *Crisi di Trieste*. Gibjanskij je o tej tematiki objavil: *Sovjetske zveza in Jugoslavija leta 1945, Slovenija v letu 1945*. Ljubljana 1996, str. 53-70; *L'Unione sovietica, la Jugoslavia e Trieste, La crisi di Trieste*, str. 39-78; *La questione di Trieste fra comunisti italiani e jugoslavi, L'altra faccia della luna. I rapporti fra PCI, PCF e Unione Sovietica*, a cura di Elena Aga Rossi e Silvio Pons, Bologna 1997, str. 173-208; *Mosca, il PCI e la questione di Trieste (1943-1948)*, Dagli archivi di Mosca. *L'URSS, il Cominform e il PCI (1943-1951)*, a cura di F. Gori e S. Pons. Roma 1998 (*Annali*, 1995, VII, *Fondazione Istituto Gramsci*), str. 85-133. Leta 1987 je Gibjanskij objavil knjigo: *Sovietskij Sojuz i novaja Jugoslavija 1941-1947*. Moskva 1987.

jugoslovanske objave virov ter literaturo.⁶³ Gibjanskij citira gradivo v RZHIDNI,⁶⁴ zlasti korespondenco med sovjetskimi oz. (bivšimi) kominternovskimi voditelji (Georgi Dimitrov) in jugoslovanskimi ter italijanskimi vodilnimi komunisti, gradivo v AVPRF,⁶⁵ dnevnik Georgija Dimitrova, ki ga hrani Osrednji državni arhiv v Sofiji,⁶⁶ in gradivo v Arhivu Josipa Broza Tita ter Arhivu Jugoslavije v Beogradu.⁶⁷

Na osnovi virov v sovjetskih (ruskih) arhivih sta napisani tudi deli italijanske zgodovinarke Elene Aga-Rossi in ruskega zgodovinarja Victorja Zaslavskyja, izšli leta 1996 in 1997.⁶⁸ Med uporabljenimi viri bi izpostavila zlasti pogovore med sovjetskim ambasadorjem v osvobojenem Rimu Kostylevom in nekaterimi voditelji KPI (Palmiro Togliatti, Eugenio Reale, Celeste Negarville) ter njegova poročila Molotovu.⁶⁹ Tudi onadva uporabljata beograjske arhive.

Ob zgodovinarjih so to problematiko opisovali nekateri akterji. Prvi je o tej problematiki pisal Togliattijev naslednik Luigi Longo, a še v času, ko so bili po sporu z Informbirojem odnosi med obema partijama ohlajeni. Njegovi zaključki so zato pisani v skladu s takratno politiko italijanske partije in neverodostojni.⁷⁰ Bolj objektivna je objava Umberta Massole leta 1970.⁷¹ Isto leto je izšla tudi knjiga Pietra Secchie, v kateri so objavljeni tudi dokumenti, med njimi sporazum med italijansko in slovensko partijo 4. aprila 1944.⁷² O tej problematiki sta pisala tudi komisar divizije Garibaldi Giovanni Padoan⁷³ in vidni italijanski tržaški komunist

⁶³ DCO KPJ, NOR i revolucije; Makso Šnuderl: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana 1949; Dokumenti o spolnoj politici Socialističke federativne republike Jugoslavije. Beograd, 1984-1989; Temelji nove Jugoslavije. Beograd 1973; Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata. Beograd 1988.

⁶⁴ Fondi, ki jih citira Gibjanskij, imajo samo številčne oznake (f. 17, f. 495) in zato nimam podatkov o njihovi okvirni vsebini.

⁶⁵ Tudi ti fondi imajo le številčne oznake. Uporablja zlasti f. 06.

⁶⁶ Osrednji državni arhiv, Sofija, f. 146, ae 14, dnevnik Georgija Dimitrova. Elana Aga Rossi in Victor Zaslavsky najavljata, da bo dnevnik v kratkem izšel v angleščini pri Yale University Press - The Diary of Georgi Dimitrov 1939-1949, v The Soviet Union and the Italian Communist Party, 1944-8, The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-1953. London, New York 1996, str. 181 (Dalje: Aga-Rossi, Zaslavsky, The Soviet Union). Po mojih informacijah knjiga še ni izšla.

⁶⁷ AJBT, fond Kabinet maršala Jugoslavije; AJ, fond 507, CK SKJ; AJ, fond Edvard Kardelj.

⁶⁸ Aga-Rossi, Zaslavsky, The Soviet Union, cit. d.; ista: Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca, Bologna 1997. Problematiko odnosov med italijanskimi in slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti obravnavata v 4. poglavju z naslovom Il PCI nella politica estera italiana e il problema di Trieste, str. 131-155.

⁶⁹ AVPRF, f. 098.

⁷⁰ Luigi Longo: I comunisti hanno sempre difeso l'italianità di Trieste, Rinascita, X, n. 12, dicembre 1953, str. 651-656; isti, I comunisti italiani e il problema triestino. Trieste-Roma 1954.

⁷¹ Umberto P. Massola: Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale, Critica marxista, Roma, VIII, 5, settembre-ottobre 1970, str. 209-221; Memorie 1939-1941. Roma 1972.

⁷² Pietro Secchia: Il Partito comunista italiano e la guerra di Liberazione 1943-1945. Ricordi, documenti inediti e testimonianze, Istituto Giangiacomo Feltrinelli. Milano 1973 (Annali, XIII, 1971).

⁷³ Giovanni Padoan: Abbiamo lottato insieme. Partigiani italiani e sloveni al confine orientale. Udine 1965.

Giorgio Iaksetich.⁷⁴ Na slovenski strani je spomine na medvojno dogajanje objavil Branko Babič.⁷⁵

Naj se na kratko dotaknem še problematike gradiva o slovensko-italijanskih odnosih za povojni čas, ki ga hranijo slovenski arhivi. Arhivsko gradivo za povojni čas (leta 1945-1954, ko je bilo vprašanje nove meje zaključeno), je prav tako najti v Arhivu Republike Slovenije, zlasti v njenih dislociranih enotah I in II, v fondih Komunistične partije Julijske krajine (Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja), fondih tamkajšnjih množičnih organizacij in v fondih oblastnih organov, zlasti Pokrajinskega naodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst in njemu podrejenih organov. Gradivo o tej problematiki hranijo tudi Goriški muzej, Pokrajinski arhiv Nova Gorica in Pokrajinski arhiv Koper.

Za razliko od gradiva za medvojni čas, katerega velik del je bil dostopen slovenskim raziskovalcem, je bilo gradivo političnih in oblastnih organizacij, ki so delovale med leti 1945-1954 na območju Julijske krajine oz. od leta 1947 na območju Svobodnega tržaškega ozemlja, dolgo časa nedostopno. Gradivo so sprva hranili v Kopru. Novembra 1952 in januarja 1953 so večino predali Zgodovinskemu arhivu CK ZKS, del gradiva pa je še ostal v Kopru.⁷⁶ Kdaj je bilo ZA CK ZKS predano preostalo gradivo, nimam podatkov. Gradivo je nato ostalo v ZA CK ZKS do julija 1959, ko je bilo predano novoustanovljenemu Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, saj so načrtovali, da bi njegovemu arhivu predali celoten arhiv CK ZKS. Do realizacije te zamisli ni nikoli prišlo.

V delovnem načrtu Zgodovinskega arhiva CK ZKS, napisanem 3. marca 1969, izpostavljajo, da je treba urediti vprašanje arhivskega gradiva CK KPSTO. Ker je arhiv hranil vse arhivske fonde partijskih organizacij, so menili, da sodi k njim tudi omenjeno gradivo. Kot je razvidno iz dopisa, ki ga je Zgodovinski arhiv CK ZKS poslal inštitutu 3. novembra 1970, so zahtevo po izročitvi arhiva utemeljevali z določbami Zakona o arhivskem gradivu in arhivih.⁷⁷ Po določbah tega zakona je CK ZKS samostojno opravljal službo varstva arhivskega in registraturnega gradiva ZKS. O zahtevi je 23. novembra 1970 razpravljal svet inštituta in sprejel sklep, da se gradivo vrne, obenem pa zahteval nekatere delne fonde, ki jih je inštitut že hranil, in nepartijsko gradivo za čas pred letom 1941. Izročitev se je zavlekla in maja 1975 so bili predani fondi organizacij komunistične partije, saj je Zgodovinski arhiv CK ZKS ves čas zahteval prav vrnitev partijskega gradiva.⁷⁸ V arhivu

⁷⁴ Giorgio Iaksetich: La federazione di Trieste del PCI nei primi mesi dell'occupazione nazista, *Storia contemporanea in Friuli*, VII, n. 8, 1977, str. 265-302; La "svolta" dei comunisti triestini nel 1944 sul problema del confine orientale, *Bollettino dell'ISML di Trieste*, V, n. 1, aprile 1977, str. 1-9; L'impegno della Federazione triestina del PCI nella lotta contro l'occupazione nazista (primavera - autunno 1944), *Storia contemporanea in Friuli*, VIII, n. 9, 1978, str. 336-383.

⁷⁵ Branko Babič: *Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta*. Koper 1982.

⁷⁶ ARS I, dosje fonda Glavni odbor Komunistične partije Julijske krajine. Arhiv je pregledala in prevzela komisija v sestavi Anton Ukmar, Jože Klavivar, Franček Saje in Ciril Dekval. Na reverzu 28. novembra je podpisan tudi Srečko Zavadlav.

⁷⁷ Uradni list LRS, št. 4, 24. 2. 1966.

⁷⁸ ARS I, dosje fonda GO KPJK, seznam gradiva KP STO, predanega Arhivu CK ZKS, 8. 5. 1975. Predani so bili naslednji fondi: GO KPJK (CK KPSTO), Okrožni komite KP STO za Tržaško okrožje skupaj z okrajnimi komiteji, Okrožni komite KPJK za Goriško, Mestni komite KPSTO Trst z okraji, dokumenti članov KPSTO.

IZDG so tako ostali fondi množičnih organizacij in oblastnih organov.

Junija 1975 je Zgodovinski arhiv CK ZKS za mnenje zaprosil enega od najvidnejših slovenskih primorskih komunistov in akterja takratnega dogajanja Antona Ukmara, ki je ocenil, da "nekateri deli arhiva Julijske krajine in STO še niso za javnost, ker bi sicer to kompromitiralo naše delo v tistem času in tudi naše zapupnike, ki prebivajo onkraj sedanje meje. Če bi ti podatki prišli v javnost, bi jih mogli naši politični nasprotniki izrabiti proti naši NOB in prizadevanjem za priključitev k Jugoslaviji ter bi poslabšali naše odnose z Italijo, pa tudi z zavezniki, ki so v maju 1945 zasedli to ozemlje. Italijanske oblasti bi mogle izrabiti nekatere dokumente proti posameznikom ali ustanovam, ki so takrat legalno podpirale interese Jugoslavije in ki so še sedaj na ozemlju Italije. Taki dokumenti se nahajajo v celotnem arhivu STO in Julijske krajine."⁷⁹ Pomembna je bila torej ocena, da se takšni dokumenti nahajajo v vseh fondih gradiva, zato je CK ZKS je zadolžil člana sveta inštituta Bogdana Osolnika, da na seji sveta sproži vprašanje vrnitve ostalega gradiva. Zahteva je bila realizirana oktobra 1977, ko so bili predani ostali fondi (skupaj 65 tekočih metrov) z izjemo večine gradiva Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst.⁸⁰

Zgodovinski arhiv CK ZKS je septembra 1979 izdelal okvirni pregled. Gradivo je bilo nedostopno do leta 1986, ko so v arhivu za ureditev tega gradiva zaposlili arhivistko. Po tem letu je gradivo postopoma postajalo dostopno ne le za slovenske, ampak tudi za tuje raziskovalce, kar je razvidno tudi iz evidence obiskov. Leta 1990 je bilo gradivo skupaj z ostalim gradivom Zgodovinskega arhiva CK ZKS predano Arhivu Republike Slovenije.⁸¹ Sedaj je dostopno brez omejitev, z izjemo tistih, ki jih postavlja zakon o varstvu osebnih podatkov.

⁷⁹ ARS I, dosje fonda GO KPJK, zabeležka Antona Ukmara, 12. junij 1975. Pomisleki glede nevarnosti za posameznike so deloma utemeljeni, če vemo, da so italijanske oblasti organizirale nekatere procese proti sodelavcem slovenskega osvobodilnega gibanja. Najbolj znana sta procesa proti akterjem dogodkov v Porčinju in proti Beneški četi, glej ARS, f. GO SZDL, in v zadnjih letih ovadba proti nekaterim domnevni akterjem t.i fojb.

⁸⁰ ARS I, dosje fonda GO KPJK.

⁸¹ Arhiv Republike Slovenije je gradivo Zgodovinskega arhiva CK ZKS prevzel maja 1990.